

Національна академія наук України
Інститут української мови

Лексикографічний бюлетень

Випуск 23

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО
КИЇВ – 2014

УДК 811.161.2'373'374

ББК Л 43 Лексикографічний бюлетень: Збірник наукових праць

Заснований у 1951 р.

Відновлений у 2004 р. випуском 10

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

С. Я. Єрмоленко, В. В. Німчук, І. С. Гнатюк (*відповідальний редактор*),

К. І. Городенська, В. Л. Іващенко, С. О. Соколова,

О. М. Тишченко (*відповідальний секретар*)

Рецензенти

С.П. Бибик, *д. філол. н.*

Н.В. Пуряєва, *к. філол. н.*

*До друку схвалила вчена рада
Інституту української мови НАН України
(протокол №9 від 9 грудня 2014 р.)*

Л 43 **ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ**. Зб. наук. праць / Відпов. ред. к. філол. н.
І. С. Гнатюк. – Вип. 23. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – 136 с.

ISBN 966-02-3450-3 (серія)

ISBN 978-966-489-287-9 (вип. 23)

Випуск 23 містить матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Лексикографічний досвід Б. Д. Грінченка на загальнослов'янському тлі», присвяченої 150-річчю від дня народження Бориса Дмитровича Грінченка.

Збірник висвітлює питання, пов'язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського й іноземного словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного аналізу мовного матеріалу як передумови його кодифікації й параметризації.

Для науковців, студентів-філологів.

ISBN 966-02-3450-3 (серія)

ISBN 978-966-489-287-9 (вип. 23)

© Інститут української мови НАН України, 2014

© Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014

ЗМІСТ

МАТЕРІАЛИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ДОСВІД Б. Д. ГРІНЧЕНКА НА ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ТАІ»

Ірина ГНАТЮК

«Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка
в оцінці українських мовознавців 7

Катерина ГЛУХОВЦЕВА

Внесок Б. Д. Грінченка у вироблення наукових засад вивчення
українських діалектів 17

Людмила МАРЧУК

Ціннісні доміанти в епістолярії Бориса Грінченка 24

Анатолій НАЙРУЛІН

Мовна проблематика епістолярію Бориса Грінченка 30

Юлія АБРАМЯН

Джерела дослідження напрямків розвитку сільськогосподарської лексики
українських східнословобожанських говірок 36

Тетяна ГУЦУЛЯК

Зооморфні метафори в «Словарі української мови»
за редакцією Бориса Грінченка 45

Оксана ФЕДУНОВИЧ-ШВЕД

Народнорозмовна лексика як матеріал «Словаря української мови»
Бориса Грінченка та перекладів Миколи Лукаша 55

Василь ЗАДОРЖНИЙ

Спроба розгадати одну лексикографічну загадку 66

Зооморфні метафори в «Словарі української мови» за редакцією Бориса Грінченка

«Словарь української мови» (1907–1909) є не лише фундаментальною основою української лексикографії початку ХХ ст., але й «цінним документом з історії та діалектології української мови», скарбницею національної мови XIX ст. в цілому [6]. Завдяки неабияким зусиллям Б. Грінченка як організатора словник став вагомим втіленням національного духу мови та її носіїв. Він засвідчує глибоке знання Б. Грінченком народно-культури, вправне володіння тогочасною українською мовою, любов до її стану та розвитку, повноту фіксування в лексикографічних працях. В. Сімович попри певні недоліки, пов'язані з відсутністю слів галицьких діалектів, гірських говорів та архаїчних чернігівських лексичних одиниць, називав «Словарь» працею «капітальною»: «На ній будуть опиратися всі дослідники мови, нею будуть користуватися всі ті, що будуть укладати словар. Отсим словарем зискав собі Грінченко невмирущу славу» [5: 235–236].

«Словарь» за редакцією Б. Грінченка розкриває багатий образний потенціал української мови, закріплений у семантичній структурі лексичних фразеологічних одиниць. Сам Б. Грінченко як письменник, етнограф надзвичайно тонко відчував образність народного мовлення і майстерно втілює її у своїх художніх творах. Тому естетично-образна система Грінченкової народної мови, на думку М. Кравченко, значною мірою пов'язана з використанням народнопоетичних джерел, а саме фольклоризмів (власних назв, персоніфікованих назв тварин, рослин, назв міфічних істот, постійних епітетів та ін.), слів-символів [3].

Вагомим внеском у розвиток української лексикографії є спроба Грінченка виокремити похідні переносні значення слів і розробити маркізуючі позначки для їх фіксування у словнику. Лексикографічні статті зазначають намагання відобразити всі відомі на той час значення лексичних одиниць, підтверджуючи їх при цьому прикладами, у «яких виявлялися як значення слів, так і способи їхнього вживання, до того ж прикладам із народних творів віддавалася перевага» [СлГр, I: XXIV]. Тому відповідно до словника потрапила велика кількість лексем, які за своєю семантикою чи морфологічною будовою відображають образне, емоційно-експресивне, оцінне

сприйняття певних реалій позамовного світу, що є невід'ємною ознакою народнорозмовного мовлення.

Аналіз словникових статей «Словаря» засвідчує спробу Б. Грінченка розмежувати прямі й переносні значення слів, а також відокремити переносні вживання. Для цього упорядник використовує як однослівні чи скорочені позначення «Переносно», «Перен.», так й описові конструкції «В переносном значенні», «В переносном смысле», проте маркування біля значень є непослідовними й інколи не до кінця зрозумілим. У поодиноких випадках можна натрапити на розгорнуті пояснення, наприклад, у лексикографічній статті до слова *переорювати*: «Это выражение, кромѣ прямого значенія, имѣеть еще и переносное: не становись ни на чьей дорогѣ» стосовно вислову «*Не переорюй межі нікому*» [СлГр, III: 129].

Загалом позначку «Переносно» застосовано для опису семантичної структури всього 0,2% лексем (82 — дієслів, 45 — іменників, 16 — прикметників; 4 — прислівників) [2]. Нечасто натрапляємо й на описові конструкції, що вказують на тип значення чи вживання слова «В переносном значенні», «В переносном смысле». Окрім названих маркувань, для виокремлення переносного значення (чи, можливо, вживання), Б. Грінченко використовує описові конструкції «как обозначение ...», «первоначально ..., а затем ...». «в следующих примерах в смысле», «говорится переносно и о ...». Проте велика кількість переносних значень слів, у яких досить чітко простежуємо асоціативно-образні зв'язки з денотатами первинних значень, хоч і виділена окремими цифрами як самостійні лексико-семантичні варіанти, не містить жодних маркувань. Таких лексем-іменників налічуємо близько 370 одиниць. Наприклад: *бугай* — 4) Сильный и здоровый человек [СлГр. I: 105]; *п'явка* — 2) Снякъ отъ удара палкой или крутомъ. *П'явка набігла*. 3) Кровопійца [СлГр, III: 504].

Часто переносно-образне значення містять слова з маркуванням «*ласкательно; как ласкательное; употребляется как ласкательное*», «*насмешливое*», «*иронично*», «*шуточно; шутливо; в шутку*», «*презрительно*», «*тренибрежительно названіе*», «*бранное*». Наприклад: *горлиця* — 4) Употр. как ласкательное слово, особенно въ умньш. *горличка. Нехай мене мир не знає. коли я зражу тебе, моя горличко* [СлГр, I: 313]; *ящірка* — употребляется как бранное слово для женщины [СлГр, IV: 546].

Як засвідчують матеріали «Словаря», метафоричні механізми творення назв слугували на той час важливим джерелом формування емоційно-експресивних одиниць, обрядової й професійної лексики. При цьому метафора виступає не тільки засобом розвитку лексико-семантичної системи мови, а репрезентує

створення цієї моделі, на думку дослідників, змінюються залежно від культурного контексту її функціонування, тобто метафора постає виразником національних особливостей мовної картини світу.

Однією з універсальних метафоричних моделей сприйняття та мовного позначення реалій дійсності є зооморфна метафора, яка відображає зв'язки між понятійною сферою, що пов'язана з тваринним світом (область-джерело) та іншими денотативними сферами (область-ціль). Така модель водночас стимулює вербалізацію понять, що входять до цих блоків. Універсальні та національні особливості метафор-зооморфізмів, а також їх поширення в різних сферах мови (наукова й професійна термінологія, політичний дискурс, ЗМІ, народне, діалектне мовлення) дедалі частіше привертають увагу дослідників як слов'янських, так й інших груп мов, зокрема германських і романських мовців. Т. Вершиніної, Л. Дробахи, І. Казимир, В. Каменської, О. Карпенко, А. Кіпріянової, Л. Миронюк, Ц. Огдонової, І. Устуньєра та інших).

Образно-метафоричне вживання назв тварин має давню традицію й зафіксоване писемними текстами Київської Русі, зокрема пам'яткою XII ст. «Слово о полку Ігоревім», і творами усно-народної творчості: *«Боян-бо зрий, якщо кому хотів пісню творити, то розливався думкою по дереву сірим вовком по землі, сизим орлом під хмарами...»*; *«О, Бояне, солов'ю злого часу, Коли б ти ці полки оцебетав...»*; *«На Дунаї Ярославни гонили. Зозулею, незнана, рано тужить: Полечу,— сказала,— зозулею на Дунаю, омочу шовковий рукав у Каялі-річці...»* («Слово о полку Ігоревім»). Продуктивність зооморфної метафори дослідники простежують і для діалектного мовлення. До прикладу, у східнословобожанських говірках, за спостереженнями В. Леснової, з-поміж номінацій людини та її рис значного поширення набули саме «зоологічні метафори» [4: 9].

Аналіз семантичної структури лексем — назв тварин, засвідчених «Словарем» за ред. Б. Грінченка, виявляє різне маркування метафорично-образного змісту. Значна частина досліджуваних одиниць закріпила переносні значення як окремі лексико-семантичні варіанти, проте в частині слів образний зміст представлений і у відтінках значення, які найчастіше виявляються в порівняльних зворотах, образних вживаннях, стійких сполученнях чи фразеологічних висловах і засвідчують своє функціонування в мовленні.

Важлива цінність матеріалів «Словаря» для сучасної української лексикології полягає у фіксуванні архаїчних значень загальноновживаних лексем. Цікавими є наш погляд, є зооморфізми на позначення вола. Образно-метафоричного переосмислення зазнали назви птахів, рідше ссавців. Формування переносних

значень відбулося на основі подібності за кольором або зовнішнім виглядом. «Словник української мови» та «Етимологічний словник української мови» цих значень уже не фіксують. Проте такі номінації відображають цікавий факт господарського життя українців та особливий спосіб формування назв тварин через образно-асоціативні зв'язки з реаліями (об'єктами) цієї ж дено-тативної сфери. Наприклад:

Горбець — 2) Названіє вола цветомъ подобнаго оперенію воробья. КС. 1898. V. II. 42 [СлГр, I: 314].

Деркач — 3) Названіє вола тонкаго и високаго, съ подтянутъмъ животомъ. КС. 1898. VII. 46 [СлГр, I: 371].

Зозуля — 3) Названіє вола очень темно-серой масти. КС. 1898. VII. 42 [СлГр, II: 177].

Орел — 2) Названіє вола с большими, вертикально поднимающимися рогами, концы которыхъ загнуты назад. КС. 1898. VII. 45. [СлГр, III: 62].

Синиця — 2) Названіє вола масти несколько темнее дымана (назва вола темно-коричневого кольору — пояснення Т. Гуцуляк) (см.). КС. 1898. VII. 43 [СлГр, IV: 121].

Соловєсчко — 2) Названіє вола, масть котораго подходитъ къ цвету оперенія соловья. КС. 1898. VII. 41 [СлГр, IV: 166].

Шпак — 2) Названіє вола. Г. Барв. 245. [СлГр, IV: 508].

СУМ та ЕСУМ для цього слова фіксують дещо інше значення «перен. Темно-сірий кінь». *Вже над вечором прибув граф Киивотульський бричкою, запряженою парою огнистих шпаків* (Фр., VII, 1951, 339); *Закосичені кольоровими биндами, підлетіли під ганок задимлені шпаки, і Митрофан Созоненко в шатті-макітрі підвіся з воза* (Стельмах, II, 1962, 371) [СУМ. XI: 513]. ЕСУМ подає й похідне утворення *шпаковатий* (*шпакуватий*) — строкатий, як шпак; темно-сірий (про коня) [ЕСУМ, VI: 455].

Вовк — 2) Кличка темно-сєраго и угрюмаго вола. КС. 1898. VII. 42 [СлГр, I: 245].

Засць — 2) Названіє вола съ прямими толстыми и приподпятыми вверх рогами. КС. 1898. VII. 44 [СлГр, II: 37].

Лисиця — 5) Названіє вола съ малой белой отметиной на лбу. КС. 1898. VII. 42 [СлГр, II: 361].

Засвідчені лексико-семантичні варіанти не мають позначки, яка б вказувала на походження (тип) значення, не містять ілюстративного матеріалу, а джерелом фіксування слів з такою семантикою в усіх випадках є щомісячний історичний журнал «Кієвская старина» за 1898 рік, випуск VII, окрім слова *шпак* переносне значення якого подане з посиланням на твори Ганни Барвінок.

Метафоричне використання назв тварин засвідчуємо й для позначення реалій господарської сфери (деталей, частин механізмів, пристроїв). Лексико-семантичні варіанти такого типу не мають у «Словарі» позначки «переносне», але за походженням є переносними й належать до мовних «ідентифікуючих, або номінативних метафор» чи, як вважає А. Шамота, термінологічних переносних значень [7: 14].

На думку російської дослідниці Л. БалапОВОЇ, ідентифікуюча метафора продовжує усього періоду розвитку російської мови (з XI до XX ст.) відігравати значну роль у називанні предметів, предметно орієнтованих процесів і дійсностей; для субстантивних метафор, які є назвами предметного світу, найбільш давнім і продуктивним семантичним джерелом залишається антропоморфна та зооморфна метафоризація [1: 36]. У «Словарі» зооморфні метафори такого типу пов'язані з різними професійними та господарськими галузями.

Наприклад, до сфери ткацтва, прядіння зараховуємо метафори: **кінь** — Часть ткацкого станка [СлГр, II: 245]; **коник** — 7) Пластинка, вертикально стоящая на каждом из четырех концов креста витушки, сь загнутыми краями; на коники надевается пряжа. Чуб. VII. 410. Вас. 202. 8) Часть ткацкого станка [СлГр, II: 277].

Столярство (будівництво): **козел** — 7) мн. Кізли. Вь гуцульских хатах тоже что и кровли, стропила. Шух. I. 91. Коib. I. 55 [СлГр, II: 265]; **лисиця** — 4) Только во мн. ч. Деревянные тиски различной величины и вида, употребляющиеся: а) для сжимания склеенных досокъ (Мирг. У.), [...] г) для укрепления стены: два столба одинъ противъ другого по обе стороны стены, концы которыхъ скріплены, отчего стена стискивается. *Хата наша похилилась... Батько хоч і взяв у лисиці, дак облупилася же кругом обпала* Г. Барв. 249 [СлГр, II: 361]; **бичок** — 3) Печной боровъ? *Хата в його з рундучком і піч з бовдуром а так, як у панів, з бичком*. Г. Барв. 424 [СлГр, I: 59]; **півник** — 2) Флюгеръ. Чуб. VII 380 [СлГр, III 157].

Гончарство: **коник** — 6) Часть гончарного круга: деревянная дощечка, прибитая однимъ концомъ къ скамье, сь высмкой на другомъ конце, въ которую входит веретено. Вас. 179 [СлГр, II: 277]; **козел** — 5) Четырехугольный столбъ или подставка для черіня гончарной печи. Вас. 180 [СлГр, II: 265].

Млинарство: **ведмедик** — 4) Наливное колесо въ мельнице [СлГр, I: 130]; **бик** — 4) Прочный треножникъ, сь помощью котораго поднимаютъ мельничный камень. Чигир. у. [СлГр, I: 55]; **кобилиця** — 5) Часть ветряной мельницы: балка, въ которую упирается веретено шестерни верхнимъ концомъ. Есть еще и кобилиця нижня. (Залюбовск.) [СлГр, II: 259].

Вичинка шкіри: **кобила** — 4) Бревно, на котрому кожівники розвешивають кожу для выработки и для сушки. Вас. 157 [СлГр, II: 259]; **кобилиця** — 4) Отрубок дерева, на которий натягується кожа для очистки от мездры. Сумск. у. [СлГр, II: 259].

Предмети, пов'язані з веденням господарства: **журавель** — 2) Очепь, подъемный рычаг у колодца. КС. 1883. IX. 223. *Стесья пішла, а я за журавля, щоб витягти води.* Г. Барв. 382 [СлГр, I: 492]; **їжак** — 2) Родь на-мордника съ колючками, надеваемый на телятъ, чтобы они не могли сами сосать корову. Каменецк. [СлГр, II: 197]; **кішка** — 2) Небольшой якорь. Левниц. ПЙО. I [СлГр, II: 247].

Предмети, пов'язані з військовою справою, призначені для ув'язнення: **гусак** — 3) Ножная длинная колодка, въ которую заковывають несколько человекъ [СлГр, I: 342]; **бик** — 5) Родь неподвижныхъ кандаловъ. КС. 1882.? III. 263 [СлГр, I: 55].

Поява переносних метафоричних значень розглянутих лексем здебільшого ґрунтується на зовнішній схожості предметів із твариною: подібність за формою, розміром — *козел, кізми, кобила, кобилиця, кінь, коник, журавель, їжак*; способом пересування — *гусак*; властивості тварин — *кішка* (подібність халання лапами); *лисиці* (стискання предмета, як лисиця здобич).

Щодо появи переносного значення лексеми *лисиця* (*лисиці*), то «Етимологічний словник української мови» містить два погляди: перший пов'язує розглянуті вище лексико-семантичні варіанти з назвою тварини як результат перенесення за якоюсь зовнішньою подібністю, зокрема на тій підставі, що лещата стискають предмет, як лисиця здобич. Проте укладачам словника більш ймовірином здається походження від давнішого list (v) іса «планка, колодка», збереженого в українській мові як *листвиця* «планка (для стискування, скріплення); частина вигушки» і збереженого внаслідок дестимологізації з назвою тварини лисиця, зокрема, можливо, через проміжне значення «капкан на лисиць» [ЕСУМ, III: 241–242]. Відповідно лексема *лисиці* не включена в словникову статтю *лисиця*, а подана як самостійне слово. СУМ фіксує ці значення як ЛСв.

Загалом простежимо таку особливість, що деякі з названих лексичних одиниць в ЕСУМ зафіксовані вже як слова-омоніми з відповідними індексами біля реєстрового слова (напр.: *гусак*², *козел*², *коник*²), що вказує на стирання, втрату семантичних, мотиваційних зв'язків з первинним змістом. Хоча, зрозуміло, що в «Словарі» за ред. Б. Грінченка значення розглянутих лексем представлені в межах полісемії, так само це закріплено й в СУМі. Проте такі метафори виявляють тенденцію до перетворення в самостійне слово, тому з часом породжують лексичні омоніми.

Взгливим є той факт, що «Словарь» за ред. Б. Грінченка містить семантично-архаїзми, що не потрапили до «Словника української мови». Це переносні значення лексем *бик* (у знач. кандали), *ведмедик* (у знач. колесо в млині), *гуцул* (у знач. колодка, у яку заковують людей), *їжак* (у знач. телячий наморд), *кіль* (у знач. частина ткацького станка). Не всі лексико-семантичні варіанти збережено й для слів *кобила*, *кобилиця*, *кобилка*. До прикладу, відсутне в ЕСУМ та СУМі значення лексеми *кобилиця*, що пов'язане з млинарством — част'я ветряной мельницы: балка, вь которую упирается веретено шестерни нижним концомъ. Есть еще и кобилиця нижня. (Залюбовск.) [СлГр, II: 259].

Збережено в «Словарі» й зооморфні метафори на позначення вишиваних технік: *коник* — 4) мн. Родь узора для выпивокъ на рубашкахъ. [СлГр, II: 277]; *собака* — 4) Родь узора вь вышивке. Чуб. VII. [СлГр, IV: 163] та інших візерунків — *горобець* — 3) Родь орнамента на писанкахъ. МУЕ. I. 205 [СлГр, I: 314].

Розглянуті зооморфні метафори, що закріпилися в народній термінології, є елементами народнорозмовного мовлення українців. Заслугою Б. Грінченка як упорядника «Словаря» є те, що він включив до цієї лексикографічної праці велику кількість слів та значень, що були зафіксовані у відомих на той час етнографічних збірниках та в усному мовленні носіїв окремих територій. Відповідно переносні значення подано з посиланнями, до прикладу, на етнографічні матеріали з різних місцевостей (Полтавщини, Галичини, Гуцульщини, Покуття та ін.), упорядковані В. Василенком, Я. Головацьким, Б. Шухевичем, О. Кольбергом, Ф. Вовком, П. Чубинським та ін.

Метафоричний розвиток семантики лексичних одиниць — назв тварин простежуємо й у закріпленні переносних значень для номінування осіб. Особливістю цього явища є те, що образного вживання зазнали передусім орнітоніми для пестливого звертання до дівчини, жінки, чоловіка, хлопця і рідше до дітей. Такі значення в семантичній структурі лексем відображені як самостійні лексико-семантичні варіанти або мають окрему дефініцію без жумерації. Так, семема «пестливе називання дівчини, жінки (при звертанні)» закріпилася за лексемами, що передусім позначають диких птахів: *голубка*, *горлиця* (*горличка*), *галонька* (*галочка*), *зозуля* (*зозулька*, *зозуленька*), *качечка*, *ластівка* (*ластівонька*, *ластівочка*), *лебідка*, *перепілка* (*перепілонька*, *перепілочка*, *перепелиця*). Значення «пестливе називання чоловіка (при звертанні)» виражають орнітоніми: *голуб* (*голубчик*), *лебідь* (*лебедик*, *лебедочко*), *орел*, *сокіл* (*соколик*, *сокілок*, *соколонько*).

Образно-метафоричний зміст засвідчуємо в «Словарі» й для інших орнітонімів, беручи до уваги ілюстративний матеріал, поданий у словникових

статтях. Наприклад, метафоричне вживання без наведення окремих лексико-семантичних варіантів фіксуємо для слів: *журавина* (*журавиночка*): *Я не царівна, не королівна: батькова дочка як ягодочка, матчина дочка журавиночка* Чуб. III. 395 [СлГр, I: 492]; *соколиха* — *Соколихо-мати, копя не продати*. Чуб. V. 886 [СлГр, IV: 165]; *канарейко* (*канареечок*): *Мій таточку, мій канаресчку*. Мил. 184 [СлГр, II: 214]; *перепілочок* — *Через дальні стени перепілочком перебіжи*. Чуб. V. 469 [СлГр, III: 131]; *соловейко, соловесчко* — *Мій таточку, мій соловесчку*. Мил. 182 [СлГр, IV: 166]; *А дітки ростуть, уже й в'ються коло мене і щечечуть, мої соловейки* МВ. II. 7 [СлГр, IV: 523].

Окрім того, простежуємо цікаве явище у фіксуванні образно-метафоричної семантики за допомогою сталих висловів (фразеологізмів, прислів'їв, порівняльних зворотів), що слугують засобом експресивної характеристики поведінки людини через зіставлення з твариною. При цьому значення сталих сполук не виокремлено як самостійний лексико-семантичний варіант, за винятком деяких слів. З-поміж проаналізованих прикладів подаємо такі, що збережені «Словарем» і не засвідчені СУМом і ФСУМ: для лексеми *гусь* (гуси) — 3) *Гусей підпускати*. Брать, пускать сплетню. Ном. № 13821 [СлГр, I: 343]; *курча* — *Ходить, як курчіта погубив*. Имеє растеряний видь [СлГр, II: 331]; *кулик* — *Кулика вбити*. Споткнувся? Здоров був, кулика вбівши (куликнувши, спіткнувшись, не зп'ять де взявшись). Ном. № 6640 [СлГр, II: 322]; *шпак* — *Шпака вбити*. Дать промахъ. Е, як би то так а то вб'ете шпака такого, що ну! Лебед. у. *Шпака удрати*. Вздремнуть. Мнж. 171 [СлГр, IV: 508]; *лисиця* — *Накривсь, мов лисиця хвостом*. Неудачно скриваль свій поступокъ [СлГр, II: 361]; *миша* — *Годі тобі мишею топтати!* — Говорять тому, хто ходить, топчеться безь дела. Грин. I. 233 [СлГр, II: 429].

Зіставлення матеріалів «Словаря» за ред. Б. Грінченка із «Словником української мови», безперечно, засвідчує розвиток семантичної структури лексем — назв тварин у плані позначення особливостей поведінки людини. її рис характеру, зовнішності.

Наприклад, СУМ фіксує такі лексико-семантичні варіанти, що не представлені в «Словарі»: *півень* — 2. перен., розм. Про задержувату й запальну людину. *Всі для нас народи рівні — і великі і малі. Не дерить ви горла, півні, щоб десь клюнуть на землі* (Тич., II, 1957, 301) [СУМ, VI: 380]; *тетеря*¹ — 2. перен., розм. Про нерозумну або вайлувату, неповоротку людину. *Горнині вона [наймичка] зразу не подобалася. «Ну вибрав тетерю», — подумала вона. Роботи то з неї як з козла молока, гладка, неповоротка, нечупарна* (Мирний, I, 1954, 232) [СУМ, X: 102–103]; *сорока* — 2. перен. Про надмірно балакучу людину (перев. жінку). *Іван почув правдиву ненависть до тої*

сороки [княжни], що, здається, не мала ніякісінького розуміння про божий світ і про клопоти життя (Фр., III, 1950) [СУМ, IX: 463] **видра** — 3. знехл. Про надмірно худорляву жінку [СУМ, I: 392] та інші.

Простежуємо й таку особливість у «Словарі», коли лексико-семантичний варіант слова відсутній, але наведений контекст розкриває таке переносне метафоричне значення, що закріпилося в сучасній мові. Наприклад: **ведмідь** — 2. перен. розм. Про незграбну, неповоротку людину [СУМ, I: 316], порівняймо: **ведмідь** — Медведь. **Швидкий як ведмідь за перепелицями**. Ном. № 10997 [СлГр, I: 130]; **сич** — 2. перен., розм. Похмура, нелюдима особа, відлюдок [СУМ, IX: 209], порівняймо: **сич** — Птица: сьчъ. **Тю, з дупла того дуба сич клетів**. Ном. № 13067. **Дивиться, як сич на сову**. Посл. [СлГр, IV: 124].

Отже, «Словарь» за ред. Б. Грінченка є цінним джерелом для дослідження специфіки формування й розвитку лексико-семантичної системи мови, через яку постають особливості історичного, культурного та побутового життя народу. Матеріали цієї лексикографічної праці розкривають важливу роль метафоризації у процесах пізнання і сприйняття реалій навколишнього світу та їх мовного позначення.

Обсяг семантики реєстрових слів та ілюстративний матеріал дають змогу простежити специфіку однієї з найдавніших і продуктивних форм світосприйняття — зооморфної метафори, яка досить повно представлена в словникових статтях до лексем — назв ссавців і птахів.

Як засвідчує проаналізований матеріал, роль зооморфної метафори полягає передусім у формуванні лексики народних промислів та виробничо-побутового життя людини, а також у виявленні інтенцій мовця в емоційно-опієційній, експресивній характеристиці осіб.

Література

1. Балашова А. Метафора в диахронії: На матеріалі російського мови XI — XX вв. / А. В. Балашова. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1998. — 216 с.
2. Гуцуляк Т. Є. Образний компонент семантичної структури іменників та його маркування в «Словарі» за редакцією Б. Грінченка / Тетяна Гуцуляк // Писемні пам'ятки: від картотеки до словника / Відп. ред. Г. Дидик-Меуш. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013 (Серія «Історія мови»). — С. 242–250.
3. Кравченко М. В. Мова і стиль творів Бориса Грінченка: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. В. Кравченко. — К., 2001. — 20 с.

4. Леснова В. В. Номінація людини та її рис у східнословобожанських українських говірках: автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. В. Леснова. — Запоріжжя, 1999. — 21 с.

5. Сімович В. І. Про літературну діяльність Бориса Грінченка / Василь Сімович // Сімович Василь. Праці у двох томах / [упоряд. Л. Ткач, О. Івасюк за участю Р. Пилипчука, Я. Погребенник; Передмова Ф. Погребенника]. — Чернівці: Книги—XXI, 2005. — Том 2: Літературознавство. Культура. — С. 229–236.

6. Тараненко О. О. «Збирайте, як розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка...» (Післямова до «Словаря української мови за редакцією Бориса Грінченка») / О. Тараненко // В кн.: Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. — К.: Наукова думка, 1996–1997. — Т. 4.

7. Шамота А. Н. Переносное значение слова (на материале языка художественной литературы): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филолог. наук / А. Н. Шамота. — К., 1971. — 20 с.

Джерела

- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. — К.: Наук. думка, 1982–2012.
- СЛГр** Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В чотирьох томах. — К.: Наук. думка, 1996–1997.
- СУМ** Словник української мови: В 11-ти т. — К.: Наук. думка, 1970–1980.
- ФСУМ** Фразеологічний словник української мови: В 2-х книгах / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. — К.: Наук. думка, 1999. — 984 с.

Tetiana HUTSULIAK

Zoomorphic metaphors in «Ukrainian language dictionary» edited by Boris Grynchenko

«Ukrainian language dictionary» edited by Boris Grynchenko is valuable source for researching of formation and development of lexico-semantic language system through which cultural and domestic people life's feachures arise. Specificity of fixation in lexicography's articles of extended meaning of words and figure of speech is analysed. In dictionary materials author deals with the representation of zoomorphic metaphor as one of the universal model of actual perception and language's detection. Its function in people's trade lexis and expression for emotive, expressive description of person is determined.